

Tankönyvkritika – avagy: mikor jó egy tankönyv?

Az intézményes nevelésben, oktatásban minden korszakban fontos volt az, hogy a diákok milyen tankönyvekből tanuljanak. Évszázadokon át tartóan egyházi előírások szabályozták hazánkban is azoknak a körét, amelyek az elemi iskolától a felsőoktatásig tankönyvként szerepelhettek. Az 1868. évi 38. törvény az államnak az oktatásban érvényesítő jogait a megtanítandó ismeretanyagra és a nevelésre is kiterjesztette, amikor ennek szellemében így fogalmazták meg az ehhez kapcsolódó alapelvet: „Valamely állam haladása s fennmaradása leginkább attól függ, milyen műveltek a polgárai, azaz mennyiben sajátítják el azon ismereteket s mennyiben fogadják magukba azon erkölcsöket, amelyeknek segítségével nemcsak a maguk egyéni életét biztosíthatják, mint józan életű polgárok, hanem azon állam fennállásának is, melynek tagjai, számbavehető tényezői”.¹

A tankönyvek tartalmi szerepe növekedésének, s féleségük gyarapodásának természetszerű következménye volt, hogy a mindenkorai minisztériumok szabályozták a tankönyvkiadást, a különböző iskolatípusokban történő bevezetésüket, illetve ezt megelőzően meggyőződtek arról, alkalmasak-e arra a célra, amelyre a szerző szánta. „A tankönyvek ... apróbálása a közoktatásügyi miniszter hatáskörébe tartozik. A miniszter időről-időre kiadja azon tankönyvek jegyzékét a Hivatalos Közlönyben, amelyeket engedélyezett”.² A tankönyvek használatba vételének bizonyos demokratizmusára utal az, hogy a tantestületek választhattak a rendelkezésre álló tankönyvekből, természetesen, megszorítással: „Ha valamely tankönyvet a tanító az iskolába be akar vezetni, bemutatja azt a tanítótestületnek, mely előtt a könyv jó tulajdonságai jegyzőkönyvbe vétetnek s ez után a tankönyv a hozzá mellékelte eme jegyzőkönyvvel együtt az illető felettes

hatósághoz terjesztetik, amely ebben tovább határoz”.³

Több, mint fél évszázaddal később a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a középiskolai tankönyvek (fontos a sorrend! :) megbírálása, engedélyezése és használatba vételével kapcsolatban kiadott 24.088/1925. V. sz. rendeletében a következőképpen intézkedik:

„1. § A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló elemi, középfokú és szakiskolákban tankönyvül vagy segédkönyvül csak olyan könyv használható, melyet a miniszter e célra engedélyezett.

4. § Tankönyvnek vagy segédkönyvnek iskolai használatra való engedélyezését a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz intézett és a Tankönyvügyi Bizottság ügyvezető alelnökénél benyújtott folyamodványban kérheti: a szerző vagy jogutódja, valamely tanári testület, kiadó cég vagy nyomdavállalat. A folyamodványhoz melléklendők:

a könyv 4 gépirásos példánya, a bírálati díj lefizetését igazoló... csekklapszelvény, továbbá a szerző szakjelentése.

A szakjelentésben a szerző kifejti, hogy:

a) mi indította őt a könyv megírására,

b) véleménye szerint melyek a könyvnek előnyei a használtakkal szemben,

c) újabb kiadásnál minő szempontokat követett az átdolgozásban.”⁴

Figyelemre méltó, hogy a tankönyvvé nyilvánításhoz milyen körültekintően határozták meg a bírálati eljárást, amely ma is mintaértékű lehet:

„6. § A bírálatnak a következőkre kell kiterjednie:

a) nem tartalmaz-e a tankönyv állam- vagy alkotmányellenes, illetőleg a vallás-erkölcsi nevelés szellemébe ütköző tanokat, részleteket vagy kifejezéseket;

b) megfelel-e az iskola tantervének, tantervi utasításainak és szellemi színvonalának?

c) megfelel-e tudomány, módszer, előadás és terjedelem tekintetében az iskola követelményeinek?

d) Nyelvi tekintetben nem esik-e kifogás alá? Mutat-e és mennyiben haladást és előnyt az azonos rendeltetésű és már engedélyezett tankönyvekhez képest?⁵

Előre látó módon oldották meg a tankönyvek rekonstrukciójával kapcsolatos teendőket, amikor szabályozták azt is, hogy időközönként felül kell vizsgálni őket és meghatározták ennek folyamatát is:

„12. § A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek joga van időnként az engedélyezett tan- és segédkönyveket általánosságban vagy szakcsoportok szerint felülvizsgáltatni, a tudomány vagy tanterv szempontjából elavult és meg nem felelő tan- és segédkönyvek kicserélésévégette...

A felülvizsgálat olyképpen történik, hogy ugyanazon szakmához tartozó könyvek felülvizsgálói a nekik kiosztott könyvekről közös tanácskozás alapján összefoglaló jelentést és javaslatot tesznek a Bizottságnak, mely rendes vagy rendkívüli ülésben dönt a felülvizsgálat eredménye dolgában.⁷

Számos más vonatkozásban is (nagyjából, természetesen a mai kor követelményei szerinti eltéréssel) analóg módon hasonló a szabályozás. Csak egy példa ehhez a háromnegyed évszázados rendelkezésből: „...a tanintézetekben a tanító- és tanártestületek állapítják meg a jövő tanévben használandó tankönyvek és segédkönyvek jegyzékét, az engedélyezett könyvek sorából azokat választva, melyeket viszonyaik szerint leginkább megfelelőnek tartanak”.⁸

A tankönyvnek mindig szinkronban kell lennie a tudományok, a művészetek aktuális állásával.

Más megfogalmazásban: A tankönyv legyen olyan etalon, amely a tanulók életkorának, mentális és pszichikus állapotának megfelelően tárja eléjük a tudományok és a művészetek alapjait. Ezt axiómának is tekinthetjük a tankönyvek funkcióját illetően. S amikor tankönyvbírálatról beszélünk, egyik fő szempontként kell figyelembe venni, a tankönyv hogyan tükrözi a világ aktuális helyzetét és azt a trendet, amelyet a globalizálódó világ (egy belátható időtartamban, a jövőben) megtesz. (Mondhatnánk úgy is, hogy legalább a tanulók belátható életútja végéig prognosztizáljon tendenciákat minden területen. Az más kérdés, vajon tanítunk-e, eléggé megismertetünk-e velük olyan hipotéziseket, amelyeket nekik kell majd megvalósítani?)

A máig hiányzó – csak egyes elemeiben kidolgozott vagy inkább: megjelenített – tankönyvelmélet miatt a tankönyvszerzők egy része inkább a hagyományokra, egyéni szakmai felkészültségére hagyatkozik a „mű” megírása során. Minden vonatkozásban kielégítő tankönyv? Már csak számosságuk miatt is feltételeznünk kell, hogy léteznek ilyenek is. De egy tanító, egy tanár milyen stúdiumai, elméleti kritériumok alapján végezhet saját vizsgálatot az általa használt tankönyveknél? Marad a praxis nyomán megszerzett tapasztalat, amely azonban egyre kevésbé lesz elegendő a tudatos tankönyvválasztáshoz.

A hazai szakirodalom mellett feltétlenül hasznosítani kellene a külföldi szakirodalmat, amelyben számos területre kidolgozott tankönyvbírálati, tankönyvelemzési és -értékelési szisztéma található. Ezeknek a hazai pedagógiai körülményekre vonatkoztatott és köve-

telményekhez igazított rendszere segítheti az objektívabb, értékarányos és minőségileg jobban megfelelő tankönyvelemzést, —bírálatot és -kutatást.

Napjaink egyik jelentősnek tartható tankönyvkutatási műve Dárdai Ágnes munkájaként jelent meg.⁹ A kötet szakmai haszna – a gyakorló tankönyvkritikusok, tankönyvhasználók számára – az elméleti alapvetésen túl, elsősorban az, hogy egy konkrét tankönyvkutatással nem egyszerűen csak mintát ad, hanem objektív, etalon jellegű mércét mutat be. A tankönyvelemző módszerek ismertetésével a gyakorló pedagógusoknak jelentős segítséget ad a tankönyvek ésszerű, pedagógiai igényességű szakmai megítéléséhez, kiválasztásához.

Egy másik munka – a pedagógiához viszonyítva – interdiszciplináris megközelítéssel vizsgálódik. B. Fojcs Katalin A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői címmel megírt könyve¹⁰ ugyancsak kiemelkedő jelentőségű műve a tankönyvkutatásnak. A kötet bevezetőjében olvasható az Országos Közoktatási Intézet kutatóinak a felnőtt írásbeliséggel kapcsolatos vizsgálata alapján megfogalmazott véleménye: „A folyamatos képzés és önképzés lehetősége ...néha már azon megbukik, hogy a tankönyvet a kicsit gyengébb képességű tanulók meg sem értik, s éppen az iskolázás termeli meg az iskolától és a további tanulástól elforduló szemléletet, majd a társadalmi leszakadás által veszélyeztetett társadalmi helyzetet”.¹¹ Természetesnek és jogosnak tűnik tehát, hogy a tankönyvnek taníthatónak és tanulhatónak kell lenni. Ezért a szövegek grammatikai, szemantikai elemzése nem közböcs a tanulói megértés és tanári megértésc szempontjából. Gyakorló pedagógusok számos alkalommal szembesülnek olyan helyzettel, amikor a tanulók olva-

sástechnikai felkészültsége és szövegelmzési jártassága nem felcserélhető az elsajátításhoz szükséges követelményeknek. Nem egy tankönyvünk viszont arra példa, hogyan nem szabad textust alkotni gyerekek számára.

E kötet vizsgálatának tárgya a tankönyvszöveg néhány mondat szerkezeti sajátossága, szintaktikai jellemzői. Olyan következtetésekre jut a szerző, amelyek egyaránt tanulságosak a tankönyvszerzők, a lektorok és a tanító pedagógusok számára.

A különböző pedagógiai lapok, folyóiratok (nagy ritkán más jellegű lapok is) közölnek tankönyvekkel kapcsolatos írásokat. Ezeknek azonban nemcsak a műfaja, hanem terjedelme is különböző (mert fontos ez is: milyen mélységben és mélységben jelenítik meg a mondandót!), s színvonaluk is eltér amiatt, hogy milyen olvasói rétegnek és milyen céllal íródtak. A leggyakoribb műfaj a recenzió. A megjelenés tényét közlő hír, szöveges hirdetés, igaz, éppúgy információ, mint az „előzetes”, amelyet a kiadó, a szerző vagy más közreműködő érdekében reklámcéllal jelentetnek meg. Az elemzést is – valamely szempontok alapján – felvállaló ismertetések már bővebb tájékoztatói lehetőséget adnak, teljesebben azonban a sok szempontú tankönyvkritika nyújthat.

Aligha vitatható, hogy a tankönyvkritikára szükség van. Sokkal szélesebb körűvé kellene ezt tenni, s ebben nagyobb feladatot vállalhatnának az általános szakmai folyóiratok, de különösen a szaktárgyi lapok. A Támpont, mint a jelenlegi egyetlen, céljaként is felvállaló tankönyvkritikai lap¹² relatíve ritka megjelenésével nem képes átfogni, megjeleníteni a teljes tankönyvpiacot.

Bár kritikai lapként jegyzi a szerkesztőség, többnyire recenziókat,

ismertetések, tankönyves programokról szóló tájékoztató beszámolókat, programelőzetéseket, interjúkat tartalmaz. A tankönyvkritikát professzionális módon megjelenítő írások viszonylag ritkán találhatók még ebben a lapban is. Ennek – többek között – egyik fő oka az, hogy kevés – nem csak elméletben képzett, hanem tanítási gyakorlata által is nagy validitással rendelkező – szakember vállalkozik ilyen feladatra. A tankönyvkritika ugyanis nem csak időigényes munka, hanem számos olyan vonatkozása van, amelyek jelentősen kitágítják az elemzés, a bírálat tartalmi és formai kereteit, s figyelembe kell venni azt a kontextust, amely a tankönyv, a tanterv, az oktatási törvény között fennáll.

Milyen a jó tankönyv? Ez a kérdés talán minden korban elhangzott. A Tankönyvkiadó A pedagógia időszerű kérdései sorozatban 1980-ban megjelent Tankönyvekről – mindenkinek című kötetében a tanulmányok sorában Karlovitz János erről a kérdéstről írt. Több szerző fejtette ki elképzelését a korszerű tankönyvekről. Ma sem lenne céltalan a hasonló gondolatokról szóló tanulmányokat egy kötetben megjelentetni úgy, hogy a szerzők céltudatosan válasszanak ki egy-egy tankönyv-elemzési, tankönyvbírálati szempontot: a tankönyv pedagógiai célja, pszichológiai vonatkozásai, formai, ergonómiai, esztétikai, stílusbeli, tipográfiai jellemzői, a szöveg és az illusztrációk kapcsolata stb.

A hazai közoktatás nagy, és még megoldandó feladatok előtt áll. Strukturális kérdések, az oktatás input-output folyamata elemeinek újragondolása, a minőségi oktatás megteremtése, az érettségi mindenkiére kiterjesztésének, a tanári professzió megteremtésének teendői között a tankönyv-problémakötegé is ott van. Tankönyvelmélet-kutatók, tankönyvszerzők, gya-

korló pedagógusok és hozzáértő tankönyvkritikusok közös feladata, hogy a jövőben (is) jó, sőt, még jobb tankönyvek legyenek.

Jegyzetek

- 1 *Baló József*: A magyar népoktatásügy szervezete. Bp. 1909. 5. p.
- 2 U.o. 112. p.
- 3 U.o. 112. p.
- 4 *Pintér Jenő*: A magyar középiskolák igazgatásának kézikönyve. Bp. 1928. 455-456-p.
- 5 U.o. 456. p.
- 6 A Tankönyvügyi Bizottságról van szó.
- 7 U.o. 456. p.
- 8 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak az iskolai tankönyvek és tanszerek beszerzése tárgyában 1928. május 23-án megjelent rendelete, 13.§. = Hivatalos Közlöny, 13. sz.
- 9 *Dárdai Ágnes*: A tankönyvkutatás alapjai. Pécs, 2002. 156 p. - Ismerteti: Karlovitz János: Alapmunka a szakcszerű tankönyvkutatás megalapozásához = Könyv és Nevelés. 2003. 1. sz. 65-67. p.
- 10 *Juhász Gyula* Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 2002. 214 p.
- 11 *Vári Péter* et al: Felnőttírásbeliségvizsgálat. Egy nemzetközi felmérés tapasztalatai = Iskolakultúra. 2000. 5.sz. 3-20. p. A kötet gazdag áttekintést ad a vonatkozó hazai és külföldi irodalomról.
- 12 Támpont. Kiadja a Magiszter '97 BT, Bp. A lap az Oktatási Minisztérium támogatásával jelenik meg.- Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum által kiadott Könyv és Nevelés periodika Tankönyv rovata ugyancsak fontos megjelenési helye a tankönyvekkel kapcsolatos írásoknak.

Tölgyesi József